
ELÉGIA: EGY ELMARADT TALÁLKOZÁSRA

Hogy évek múlva majd, ha találkozunk,
 vagy mondjuk inkább úgy: összefutunk valahol, mert csakis
 véletlenül, más, fontosabb teendők között,
 hogy például, az egyik változat szerint,
 egy kék autóbusz hátsó peronján állva
 nézem majd, ahogy felszállsz és lepakolva
 szatyraidat megállsz alig pár lépésnyire tőlem,
 de nem veszel észre, én pedig
 csak akkor szólítlak meg, ha már
 lecsillapodott torkomban a lüktetés,
 mert az persze lesz, naná, lennie kell, mindehhez
 kétség sem férhetett még akkoriban –
 szóval valahogy így terveztem, és nem
 mondhatom ugyan, hogy azóta
 „mindennek más távlatot ad a halál”, mert
 öngyilkosságod, amit, igaz, jóval később, már nem is
 miattam követtél el, nem sikerült, mégis:
 kit érdekel már mindez
 évek múlva, most.

Márton László

„TÖRVÉNYEM ÉL”

A sors princípiuma Kölcsey költészetében

Kölcseyről mindig Adynak egy sora jut eszembe: „*Csupa vérzés, csupa titok*”. Költészetének és egész lényének van egy nagy – és nyilván fájdalomban gazdag – titka, amelynek talán nem is lehet a mélyére hatolni, de jelei már első olvasásra szembeötlők. Ilyen például az a minőségi ellentét, amely a lírai életművet feszíti: sok jelentéktelen, félbehagyott vagy félresikerült vers mellett Kölcsey írta a reformkor néhány legnagyobb költeményét, és ezekben – költői szépségükön vagy jelentőségükön túl – olyan kollektív tapasztalatokat formált poétikai erővé, amelyek mindmáig közvetlenül meghatározzák gondolkodásunkat. Ez az, amit kortársai közül senki nem tudott ilyen mértékben elérni, a Kölcseynél nem kevésbé mélyen érző, ám jóval gazdagabb fantáziájú Vörösmarty sem: az ő gondolati költészetéből és keserű vízióiból erősen kiérződik a kor-

kívárat és a szubjektivitás. A Vörösmarty által írt AZ EMBEREK legalább annyira reménytelenségben fogant, mint Kölcsey Zrínyi-dalai, de nem rajzolja ki a hanyatlástörténet sajátosan magyar aspektusát, ami miatt emezek mégis kiélezettebbnek hatnak; és a SZÓZAT megszólítottjai mindenekelőtt arra figyelnek, hogyan beszél Istenhez a HYMNUS róluk, értük és általuk. Ezt is a titok részének érzem. Valamint azt is, hogy klasszikusaink közül nincs még egy, aki oly kevésbé lehetne része a világirodalomnak, mint ő, s ez nem primer fordítási nehézségekkel magyarázható, amelyek más nagyjaink átültetését nehezítik: ez is következménye, része és jele a titoknak, amely idegen közegbe nem vihető át, s amely kiemeli Kölcseyt az irodalomtörténet és a reformkor csodálatra méltó, de hozzánk közvetlenül nem beszélő hősei közül. Életműve nem provinciális, mégis maradéktalanul be van zárva a térségbe és a nyelvbe, ahogy mi magunk is be vagyunk zárva önmagunkba; és egyszerre, ugyanazzal a reménytelenül bezárt tudattal élhetjük át a világ dolgainak hiábavalóságát (amiről a VANITATUM VANITAS tudósít), valamint az illúziótlan kotelesség pátoszát (amit a PARAINESIS javall).

Él bennünk valamilyen kép minden költőről, aki a pusztá tudomásulvételén túl hatott ránk, és ez a kép a maga közvetlen voltában óhatatlanul sematikus, ám éppen ezáltal, erőteljes vonásai révén minősítheti mind a költőt, mind a rá gondolót.

Olyannak látom Kölcseyt, mintha az epigrammáiban szereplő, múltból felénk intő, lebegő alakok egyike volna: a való életről, hatásról, alkotásról és gyarapításról beszél, mégis van benne valami kísérteties. Nemes szellem és tiszta lélek; nagyon úszta; már-már steril. Kortársai egybehangzóan magasztalják, ám hangjukból mintha valami feszengés is kicsendülne; s még a régi jó barát is úgy emlékszik vissza rá, mintha bizonygatná: eleinte némi fáradtsággal Kölcseyt is meg lehetett közelíteni, vagy legalábbis követni lehetett a különtségbe. Ír mélyen hívő költeményt (HYMNUS), majd néhány hét múlva teljesen hitelent (VANITATUM VANITAS), amelyek nemhogy nem hazudtolják meg, ellenkezőleg, megvilágítják egymást. Egyik emlékbeszédéből kiderül, hogy a lélek halhatatlanságát illetően legalábbis kétségei vannak, s hogy az embergyűlölet „örök éjszakájáról”, bár szánakozó distanciával, de nem éppen belső *tapasztalás* nélkül beszél. Testü fogvatkozás és lelki nemesség vajmi keskeny ösvényt hagy; kézenfekvő, hogy a Fantáziát kell menedékkül választania – csakhogy nem a gazdagon áradó képzeletet, amely a teljes életet ráadásaként koronázza, hanem azt a hideg és kimódolt lelki tüneményt, amelyet később majd az élet megrontójának fognak nevezni; csak természetes, hogy ezt éppoly elszántan kell megtagadni majd, amilyen heves az odafordulás volt. A KARPÁTI KINCSTÁR című iránybeszélyben, amely a fantazmagóriák káros hatását van hivatva ábrázolni, van egy hosszú részlet: megszólal egy régi népkönyv, egy varázsvesszőről szóló történetet olvasunk; Kölcsey képes csodálatos stílusérzékkel föl-idézni a régi magyar nyelvet (különbön is ragyogó prózairó), képes érezhető örömmel belekezdeni egy feszes ritmusú, izgalmas történetbe, csak azért, hogy megmutassa, mennyire megzavarja egy „bohó rege” a készületlen magyar ifjúságot. Gondolkodó költő, s mint ilyen korántsem áll egyedül a magyar irodalomban, ám kitűnik azzal, hogy bonyolult gondolatmeneteket milyen hiánytalanul tud egy-két verssorban összesűriteni; ellenben ha magáról a költészetről gondolkodik, elméleti megfontolásai szétmarják a képalkotó fantáziát.

Átírja Csokonai verseit, mert nem tetszenek neki a pórias „szökdelések”. Utána ír az általa kijavított költőről egy ma is elképesztő pamfletet, amelyben az akkor mintegy tíz éve halott Csokonainak azt tanácsolja, hogy jobban tenné, ha nem írna. (Ez talán vezeklés, amiért pályája kezdetén ő is Csokonait próbálta utánozni.) Berzsenyi is meg-

kapja a magáét, lényegében azért, mert nem bizonyult elég szabályosnak; és ha utólag élvetemetésnek látszik is a mértékadó vélemény (Berzsenyi még javában élt!), azért szándéka szerint ez csupán kultúránk pallérozása volt. Hiszen Theodor Körner sem azért halt meg a gadebuschi csatában, s nem azért írt kiomló vérével egy eléggé közepszerű költeményt, mintha előre látta volna, hogy Kölcsey majd az ő Zrínyi-drámáján fogja elverni a port, nemzeti karaktervonások markánsabb ábrázolása végett.

Nem akarom elnyújtani ezt a szemlélődést. A titokról van szó, és azokról a vonásokról, amelyek egymásnak feszülve szegélyezik a titkot. Esztétikai doktrinerség, némi szelíd, vértelen kíméletlenség – és erővel visszacsavart, keskeny fantázia. Sötét-tiszta ihlet, amely azonban szakaszosan tör föl: Szauder József megállapítása szerint „*mintha a tettvágy növekedése és a költői termékenység fordított arányban volna önála*”. Ha így áll a dolog, milyen erő lehetett az ihletője? Vagy inkább a költészet Kölcseynél afféle nehezen járható középút volt a gyakorlati tetterő és a csüggedés között? Ez esetben hogyan lehet értelmezni a költői szerepváltásokat? Általános felfogás ugyanis, hogy több sikerületlen kísérlet (például szentimentális utánérzés, népdal fentebb stílusban) után, a nemzettel azonosulva, Kölcsey fokozatosan eljut a neki megfelelő költői szerephez, amiről mindenekelőtt a HYMNUS tanúskodik. Csakhogy a nemzettel való azonosulás már a RÁKOS NIMFÁJÁHOZ idején, a HYMNUS előtt nyolc és fél évvel megtörtént, a szerep mégsem hiteles; a HYMNUS idején pedig a költőnek van egy másik, nem kevésbé hiteles lírai szerepe is, az, amelyet Kulin Ferenc egy helyütt „*nihilörvénynek*” nevez, és amelybe szerinte a költőnek az előző szerepkörön túllépve „*törvényszerűen*” bele kell zuhannia. Ha így van, akkor ez a törvényszerűség is a titokhoz tartozik. Továbbá, ritkaság, hogy egy költői szerep egyetlen versre mint aktusra szorítkozzék, s ne legyen folytatása az életmű hátralevő részében; márpedig 1823 után, Kölcsey utolsó tizenöt esztendejében sem a HYMNUS komor, mégis bizakodó magasztossága, sem a „*nihilörvény*” univerzalitása nem ismétlődik (az utóbbit a VIGASZTALÁS és a PIPADAL, az előbbit az INTÉS fokozza le), ellenben további szerepkísérletek (például hazafias epigramma, népies idill, óda- és epigrammatörredékek) mellett két újabb szerep látszik körvonalazódni; az egyik leginkább elégikus reflexiónak, a másik pesszimista prófécianak nevezhető. Kulin így teszi fel az idevágó kérdést: „*Mi lehet a magyarázat arra, hogy a nemzet eszméje fel tudja emelni a lelket a hétköznapiaság köréből, de nem képes ebben a magasságban megtartani?*” Bár a nemzet eszméje nem feltétlenül magasságot jelent, hiszen Kölcsey kései verseiben mélypontig süllyeszti a lelket és a látóhatárt (végül a haza örcsillagzatja is *leszáll „szülötti bűneim”*), ám a kérdésre kikövetkeztethető a válasz az egyik reflexiós versből, az ÁTOK-ból, ez a válasz pedig éppen a költői szerep kiegyensúlyozatlanságáról szól (ezért is használtam az „*elégikus reflexió*” kifejezést): „*A dalköltőn fekszik átok, [...] / Égben honát elvesztette, / Földön nem lel mást helyette*”. A vers többfelől is megközelíti a költői szerep ellentmondását. Először is, valamiféle sorsszerű adottság borít árnyat a megannyira folszárnyaló ihletre: „*Mennyel ígér lángszerelme, / Hajh de búsal, mely ont vést*” (az INTÉS című versből az is kiderül, hogy ez a borús adottság egyenesen föltétele a hétköznapi meghaladásának: „*Mélyen az tekint magába, / Ki bús érzésben ül*”). Csakhogy, másodsor, maga a költői intenció is ellentmondással van terhelve, s a következő strófákban leírt lelki hányattatásnak ez ad tragikus felhangot: „*Almot űz, s mert nem találja, / A valót s jelent utálja*”. Ez pedig mint költői attitűd tekinthető az említett feszültség redukciójának is – akár messze csapongó fantazialásba, akár a „*járom rátok, gyáva népek*” végső gesztusába toroklik a való és a jelen utálatá.

Ha ehhez hozzá vesszük, hogy az ÁTOK megírásához Kazinczy halála adta az indítást (mint az a Kazinczyról szóló emlékbeszédből szövegszerűen is kiderül), akkor az iménti kérdésre közvetlenül is felelni lehet: a nemzet „hálátlanságának” (talán pontosabban: az ignoranciának) vissza-visszatérő motívuma az, amely a nemzettel való azonosulás vajmi könnyen kiüresedő pátozását elárnyékolja, egyben el is mélyíti. (Zárójelben két megjegyzés. Az egyik: az emlékbeszéd, amely az ÁTOK megírása előtt mintegy három héttel hangzott el, Kazinczy életét áldozatként állítja be, s ezt alaposan ki is színezi – „*vérdíjazatnak képzelm a szent öreget, mely a nép bűneiért utolsó hörgései közt vonaglik*” –, ám ezt az áldozatot mégsem tekinti hiábavalónak, mert, úgy mond, az efféle küszködés előkészíti a talajt a magyar kultúra majdani felvirágzása számára. Csakhogy ez a reménység teljes fatalizmussal párosul: „*A sorsnak kedvencei nincsenek, csak eszközei*”; Kazinczy az eszközök egyike. Ez az igencsak mérsékelt dicséret vezet át a másik megjegyzéshez: noha a vers összefügg az emlékbeszéddel, a dalköltő nyilván nem Kazinczy, akiről az emlékbeszéd el is mondja, hogy nem költőként volt jelentős. Csakis arra gondolhatunk, hogy a dalköltő azonos a verset író szubjektummal; így viszont a vers erős tragikumával még erősebb önsajnálát párosul. Itt, mint a költő sok más versében is, az önsajnálát alanya szinguláris; Kölcsey, úgy vélem, akkor hoz létre igazán jelentős alkotást, amikor kollektív alanya van ugyanennek az érzésnek.)

Kölcsey költői szerepei nem eredeztethetők egymásból, s ha nem zárják is ki egymást, élesen elválnak. Líráját olvasva állandóan az az érzésem, mintha újra meg újra egyszerre több irányban is megpróbált volna elindulni, s vagy elakadt, vagy eljutott egy-egy nagy vershez, ahonnan megint csak nincsen tovább lépés.

Szerepei nemcsak elválnak egymástól, hanem el is fedik egymást: valahányszor az egyikre figyelünk, óhatatlanul a másikat vesszük észre. S mintha ez a többértelműség folytatódna későbbi megítélésében is: éppúgy ki lehet emelni patriotizmusának izolacionista vonásait, mint idegen minták nyomába lépő esztétikai voluntarizmusát és lírai utánérzéseit; éppúgy kidomborítható közszereplése, gyakorlati érzéke, józansága és bölcs körütekintése, mint visszahúzódása, életiszonya, pesszimizmusa és nihilizmusa. Így aztán előttünk állhat a rebellis költő, illetve az alkotmányosság híve; előttünk állhat a fajvédők előfutára, aki fölháborodik, amiért saját hazájában „*úton-útfélen arc, termel és hang idegen országi*”, illetve a Németh László által vizionált „*félszemű, érzékeny, elégedetlen urbánus*”, az „*izlés-inkvizítor*”, akit „*elbágyasztottak a széphalmi vizek*”. Előttünk állhat a haladás zászlóvivője, illetve a nemzethalál jósnoka, aki előtt folrémlik, hogy „*más hon áll a négy folyam partjára*”.

A költői szerepek szétválnak, s elfedik egymást; a személyiség és az életmű úgy fedik egymást, hogy összemosódik. Itt is, valahányszor megpróbáljuk szemügyre venni az egyiket, a másikba ütközik pillantásunk és viszont. Kölcsey befelé forduló, rejtőzködő személyiség volt (mennyivel világosabban és részletgazdagabban látszanak a reformkor többi nagyjai mint figurák!), ám a rejtőzködés az életrajznak, nem az életműnek a ténye; az életmű pedig nem értelmezhető egységes egészként. Kölcsey költészetében az ellentmondások és az egyenetlenségek miatt nem húzhatók hosszú vonalak; s az egymásnak feszülő kiforrott költői szerepek mélysége, ha úgy tetszik, radikalizmusa nem jelenik meg a tanulmányok fanyar bölcsességében. S akkor még nem esett szó a gyakorlati célokot szolgáló politikai-közéleti munkákról, sem a levelezésről, amely sok fogódzót ad a személyiség és a szerepek megértéséhez, ám a levelek tárgyára és hangvételére befolyással van a mindenkori címzett. S nem esett szó az életmű prózai részéről sem, márpedig az, kis terjedelme ellenére, önmagában is jelentékeny; három el-

beszélést írt a költő, s mindhárom elbeszélés egy-egy költői szerep modellértékű külső ábrázolása. (Talán Kölcsey prózájához lehetne számítani az ORSZÁGGYŰLÉSI NAPLÓ-t is, amely mai szemmel olvasva a modern magyar próza előfutárának rémlik, valahogy úgy, mint Kazinczy börtönnaplója vagy mint a régi erdélyi visszaemlékezések. Mintha kettéhasadt volna benne az idő, s mintha felerészt leragadt volna a kicsinyes és eredménytelen, ám megfeszített munkát kívánó csatározásokban, felerészben viszont megállíthatatlanul robogna a naplóíró által sejtett kataklizmák felé.)

Minél inkább a tisztán művészi részét nézzük az életműnek, annál inkább szemünkbe ötlik valami eldöntetlen, valami kialakulatlan – még talán azt is lehetne mondani, hogy valami kezdeti, ami a *végso* kétségbeesésből sem hiányzik. Nem bizonytalanság ez, hanem többértelműség; s talán ez is közrejátszik abban, hogy klasszikusaink közül Kölcsey tudja leginkább közvetlenül reprezentálni a magyar kultúra nagy kérdéseit és vívódásait; ezeket a többiek onmagukon, saját látomásaikon és küzdelmeiken keresztül jelenítik meg.

Van azonban Kölcsey munkáiban, főleg lírájában egy vissza-visszatérő mozzanat, amely az élet egészére vonatkozik, és annak mind a tartalmát, mind a formáját magában foglalhatja. Éppúgy visszavehető rá a magában álló szubjektum szenvedései, mint a kollektívum (esetünkben a nemzet) válaszútjai; magyarázható racionálisan, mégis titkokat hordoz, többek között Kölcsey alkotói titkát; megszemélyesíthető és megszólítható, mégis eltakarják az előzmények és a következmények; rajta keresztül azonosulhat a költő a nemzettel és a hazával (külön kérdés, hogy az előbbi fogalom mit – azaz kiket – jelent, s milyen viszonyban áll az utóbbival); benne fogalmazhatók meg a történelmi adottságokból kiolvasható nemzeti karaktervonások, beépülven újabb, alakuló karaktervonásokba. (Ennek a folyamatnak több összetevője is van. Kettőt említek: Kölcsey lírai „problémafelvetései” erősen hatottak a magyarság dilemmáit megszólaltató későbbi költőkre, például Petőfira és Adyra, valamint a magyar nemzeti karakter első – és máig utolsó – színvonalas összefoglalási kísérleteire, Prohászka Lajos és még inkább Dékány István művére.) Ez a vissza-visszatérő mozzanat: a *sors*.

Első olvasásra is feltűnő, mennyire foglalkoztatja Kölcseyt a sors mint erő és mint tünemény. Kései verseiben szinte mindig szó van a sorsról, vagy legalább annak végleges és végzetes aspektusáról, az átokról. Erdély fölött a „*pusztulat átka leng*” (SZÉP ERDÉLY), a költő „*gyöttrődik, mert bal sors átka hazáján / Dúlva csapong, bal sors átka baráti felett*” (PAULINA EMLÉKKÖNYVÉBE). „*A dalköltőn fekszik átok*”, hogy miért, arról már esett szó (ÁTOK), s a Kölcsey nemzetség fölött „*az elkomorult sorsnak nyíla dúlva lecsattant*” (KÖLCSEY), ahogyan a HYMNUS-ban a haragra gyűlt Isten sújtja le villámain. Nem biztos, hogy ez az Isten az Ó- és az Újtestamentum Istene, inkább az „*elkomorult*” sorssal azonos, vagy a GÖRÖG FILOZÓFIA-ban is emlegetett „*változhatatlan hatalom*”, aki nyilván fölötte áll az átoknak és a „*bal sorsnak*”. Ez az Isten éppen az ótestamentumi párhuzamok miatt nem a világtörténelem, hanem a magyar történelem Istene: az udvtörténet elejéről hiányzik a teremtés, végéről a megváltás (ennek a beállításnak a magyar költészetben Farkas Andrástól Zrínyin át a kuruc versekig bőven vannak előzményei). A HYMNUS-ban a múltat illetően felvirágoztatásról és haragról van szó, a jövőt illetően védő karról és víg esztendőről, valamint arról, hogy „*Megbűnhölte már e nép / A múltat s jövőndőt*”. Hogy ez utóbbi kijelentés nem keresztény indíttatású, arra többen is felhívták a figyelmet; viszont következik belőle, hogy a jövőndőben is lesz bűnhődőnivaló (továbbá *mértéken felüli* bűnhődés). Kölcsey, aki az állati magnetizmusról szóló dolgozatában hosszan beszél az orákulumok hívságos voltáról, és tisztában van vele, hogy

„a jövőendő tudása utáni sovárgás” gyarlóság, nyilván azt is tudja, hogy kijelentése nem vonatkozhat a jövő megismerésére, és hogy a múlta-jövendőre vonatkozó mérték csak akkor nem istenkísértés, ha a sorshoz, a „*változhatatlan hatalomhoz*” szól.

A sors az időben jelenik meg: a változhatatlanságból következik, hogy a múlt és a jövő dinamikus géniuszai, Emlékezet és Remény (a vers címében, talán a lefokozás végett, fordítva: REMÉNY, EMLÉKEZET) ugyancsak a hiábavalóságot tartalmazzák, illetve biztatásuk összefér a vigasztalansággal. Mindkét hiábavalóság sorsszerű; még inkább sorsszerű, hogy a két hiábavalóság nem áll azonos fokon: míg az Emlékezet, bár telet hoz a lélekre, legalább megközelíthető (hőzátaszem: az egyén számára; a kollektív emlékezet elhalványulása Kölcsey egyik nagy – és jogos – félelme volt), legalább tárgya hozzáférhető, felidézhető, addig a Remény „*meg nem vár*”, s ez kétszeres hiábavalóság: „*míg lepkeszárnyát kergeted, / Lezúg hiában életed*”. S bár az ikervers, a VIGASZTALÁS látszólag tagadja a sorsszerűséget, mondván: „*Szerencse köt, szerencse bont, / S vakon használ vagy árt*”, a sors-óceán barokktól örökölt képe mégis az időben és a végzetben haladó embert idézi föl; s ezt belengi a vissza-visszatérő dolgok mellől eltűnedező lélek szomorúsága („*Szórad s kihajt a szőlőág, / Lesz ősszel újra bor*”). Ugyancsak sorsszerűen áll a hiábavalóság a „*vándor szerencse*” színeze dolgok fölött a VANITATUM VANITAS-ban, s ezt a felsorolás tárgyainak ironikus lefokozása egyszerre teszi komikussá és kozmikussá (mintha fordított távcsövön keresztül néznénk a világ tűneményeit, amelyek így, saját hiábavaló múltjuk és hiábavaló jövőjük közé zárva, „*egy bohóság láncsora*”). A ZRÍNYI DAIJA szerint a nép azt veszítette el, hogy „*a jelenben múlt s jövő virult*”; a ZRÍNYI MÁSODIK ÉNEKE pedig, akárcsak a HYMNUS, a sorsot szólítja meg, s ugyanúgy szánalmat kér, mint a tizenöt esztendővel korábbi költemény; ezúttal azonban válasz is érkezik, megsemmisítő.

Külön említeném az életmű végzavának számító REBELLIS VERS-et, amelynek végkicsengése – és eszerint Kölcsey utolsó szava – ismét csak az *átok*. Ezúttal azonban az *átok* – legalábbis első látásra – nem az elkomorult sors haragja, hanem átkozódás, keserű gesztus. Ám a vers a gesztus előkészítésével, egyben indoklásával az átkot plasztikusan meg is jeleníti. Azáltal, hogy a gyávaság mint nemzeti bűn meg- és kitölü a Zrínyi Péter kivégzésétől Napóleonig terjedő csaknem másfél évszázadot, az eljövendő korra is extrapolálható lesz, különösen, ha figyelembe vesszük a nemzet hanyatlásának máshol vissza-visszatérő motívumát. Így a „*maradéktól átok*” nem egy majdani jobb kor könnyörtelen, fensőséges ítéletét jósolja meg, hanem egy tovább hanyatló, tehát járomba hajtott és még bűnösebb kor önreflexióját vetíti előre. Ez viszont jövő felé irányuló átkozódás; és ha megannyira hiányzik is belőle az intelmek mértéktartása, rejtett szándéka szerint éppen a sorsszerű átkot akarja elfordítani. (Nem elhanyagolható körülmény, hogy ez a vers szájhagyomány útján maradt fenn. Akik megjegyezték és továbbadták, bizonyára mégiscsak intelmet hallottak benne.)

Az *átok*: egyszerre áfium, amelyre orvosság keresendő, valamint az a felismerés, hogy nincs rá orvosság. A kettő együtt egyszerre fátum és hit, hiábavalóság és kötelességtudat, hajdani dicsőség emlékezte és bekövetkezendő elnyomatás, legázoltatás előérzete – úgy is lehetne mondani mindezt, hogy a sors melankóliája.

Kölcsey melankolikus sorsérzésének három olyan összetevője van, amelyek, ha nem vonulnak is végig szakadatlan szálként az életművön, annak egészen különböző pontjain újra meg újra felbukkannak.

Az egyik: a *mulandóság* mint élmény és mint világérzés. Ez a meglehetősen statikus elem kezdettől fogva jelen van Kölcsey világlátásában, rátelepszik jóformán egész kollektívára (kivéve az elbeszélő költeményeket, amelyek a múlt egy-egy mozzanatát

„közvetlenül” és „a maga mozgalmasságában” próbálják elénk varázsolni). A mulandóság áll az ifjúkori narcisztikus halálvíziók mögött. A mulandóság hozza elő minduntalan az egykor ép és erős várak romjait, amelyek tehát hangsúlyozottan nem dekorációként, hanem dokumentációként jelennek meg. Az ő férlárnyékán derengenek át a pusztuló nemzeti hagyományok. Ő a hiábavalóság seregszemléjének egyik tárgyi alapja. Ő ad magyarázatot a pipafüist közömbös gomolygására, amely nem sokkal ilékonyabb, mint azok a géniusok és allegóriák, akik oly nagy számban népesítik be Kölcsey líráját. (Különös, hogy Kölcseynél – sőt aztán Petőfinél is! – milyen sok, egészen archaikusnak ható allegória és embléma van.) Belőle fakad a sztoikus kívülállás és a keserű szkepszis, amelyet később oly sokan hittek tréfás elménckedésnek vagy groteszk sületlenségnek. Ő, a mulandóság borít sötét felhőt a Herdertől átvett haladásgondolatra, s ezért van, hogy a történelmi mozgások eredője, a diadalmas jelenkor úgy áll előttünk, „*mint némely öszvetlört világnak széjjelzört maradványai*”. (A herderi haladásgondolat egyik mellékesnek szánt mozzanataról, a magyarságot érintő jóslatról később fogok beszélni.) A mulandóság érzése íratja le Kölcseyvel az alábbi meglepő kijelentést: „*mát sokszor jöttem azon gondolatra, hogy volt valaha az emberiségnek oly időszaka, midőn a tudományok felavatottai mindent tudtak, ami Európának fiai közl mindezideig világoosságra jött, s ezután világoosságra fog jőni*”. Azt gondolom, hogy Kölcsey költészetében ez a fajta múltidézés (ellentétben a már említett „jelenetező” versekkel: SZÉP LENKA, DOBOZI, VÉRMEYNEKZŐ, ÉJI TEMETÉS stb.), éppen a melankolikus terheltség miatt, elsődlegesen nem romantikus, hanem barokkos vonás – barokk dekorativitás nélkül, a kései felvilágosodás eszméitől övezve.

A sorsmelankólia másik összetevője: a világot alakító erők megismerhetőségének korlátozott volta. Ezzel a kérdéssel, amelyet Kant első nagy műve, A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA élezett ki (ifjúkorában Kölcsey foglalkozott e munka fordításával), Közép-Európában számos gondolkodó fő próbált megbirkózni a francia forradalom utáni évtizedekben; voltaképpen ezen fordul meg, miféle konzekvenciák vonhatók le a felvilágosodásból, s egyáltalán, meddig jutott a felvilágosodás. Kölcseynél azonban itt is megjelenik egy statikus mozzanat: az emberi tudás hiábavalóságának egészen az antikvitásig visszamenő toposza. A hagyomány kétágú, részint a Bibliára megy vissza (főleg a Kölcsey által oly sokat forogtatott Prédikátor könyvére), részint az antik sztoicizmusra. Kölcsey nyilván jól ismerte Senecát és Marcus Aureliust (akinek ELMÉLKEDÉSEI-ben visszatérő gondolat a tudás hiábavalósága), de – mint egy fiatalkori munkájából kiderül – olvasta Diogenész Laertiosz filozófus-életrajzait is, tehát a sztoikusokról szóló tudósításokat is kellett ismernie. Olvashatott újkori sztoikus műveket is (ezek, főleg protestáns iskolákban, közkezen forogtak), amelyekben a tudás hiábavalósága még hangsúlyosabban jelentkezik. Kölcsey, aki emlegeti Paracelsust, bizonyára hallott Nettesheimi Agrippáról is, és nincs kizárva, hogy ismerte A TUDOMÁNYOK HIÁBAVALÓSÁGÁRÓL szóló traktátust, ezt az okkult filozófiától igencsak távol álló, szomorú és kiábrándult enumerációt. Feltehető, hogy ismerte Justus Lipsius munkáit és a KERESZTYÉN SENECA című, valaha népszerű, névtelen kiadványt; az pedig szinte biztos, hogy olvasta Georg Ziegler művét, a Szenci Molnár Albert által magyarított DISCURSUS DE SUMMO BONO-t, amely külön fejezetben bizonygatja, hogy a tudás „nem állandó”, s hogy „*ezekben az elmének javaiban se találtassék és ne légyen az Summun bonum*”.

Van Kölcseynek néhány verse, amelyben a tudás áthagyományozott hiábavalósága visszhangzik. Azt mondja a VANITATUM VANITAS: „*Kártyavár s légállítvány / Mindensféle tudomány*”, ahol külön lefokozó funkciója van az általános névmásnak, annak, hogy a

tudomány mindenféle. A PIPADAL-ban a bölcs „Eget, földet míg hanyogtat, / Csak a hibát lelé”. (Itt is találunk lefokozó nyelvi elemet, a gyakorító képzőt.) AZ IFJÚ című, ritkán említett átköltés lírai hőse „éltünk belsejébe / Alig néz, s látja már: / E föld megannyi népe / Mi keskeny körben jár”, végül pedig „Rejtélyes alkonyába / Kétes sejtésnek jut; / Nem lél alapra lába! / Le s fel többé nincs ut”. A NYUGTALAN című, önmagában kevésbé jelentős költemény utolsó versszakában megszólal a sors, a lírai hős saját sorsa, előrevetítve az utolsó évek nagy verseinek párbeszédese megoldását: „Ami kergelsz így hiában, / – Nyisd fel tenned kebeled – / Légy bölcs, – s ottan felleled.” Ezt az intelmet aligha lehet biztatásként vagy önismeretre való felszólításként értelmezni, ismerve Kölcsey lírájában az önkebel szüntelen zaklatottságát, valamint azt a megállapítást, hogy a habzó (=hullámozó, hánykolódó) szív könnye „ismeretlen tárgyért hull”.

Olcsó retorikai fogás volna megfordítani a szintagmát, és a tudás hiábavalósága mellett a hiábavalóság tudását is itt hozni fel a sorsmelankólia motívumai között. Éppen csak megemlítem, hogy Kölcsey nagy verseiben a kettő szorososan összefügg; más, kevésbé kimunkált költeményekben, például a két rezignált bordalban a hiábavalóság mint adottság megjelenik, de nincs elmélyítve. Itt említendő az IGAZSÁG című különös allegorikus költemény, amely az allegória hagyományos értelmezésének visszavonása, egyben az igazság létezésének kétségbevonása. Ironikus elemei miatt már-már parodisztikusan hat, ám lehetetlen észre nem venni benne a kétségbeesést és annak Kölcseyre jellemző pátoszt. A pátosz akkor volna hiteles – és a költemény akkor sikerült volna igazán –, ha az elvesztés fájdalma egyben a visszahódítás parancsát is magában foglalná. Végül itt szeretném említeni Klopstock egyik versének eléggé korai (1813-as) és eléggé pontos fordítását, A KÉT SÍR-t, amelynek utolsó három sora így hangzik: „És sírj, / De vérkönyűket! / Mert hiában haltunk a hazáért.” Mészöly Gedeon mutatott rá, hogy ez a gondolat jelenik meg magasabb fokon a HYMNUS-ban („S ah, szabadság nem virul / A holtnak véréből”), s hogy majdnem száz esztendővel később ehhez kapcsolódik majd a magyar messiások motívuma. Nyilván nem Klopstock hatása, hanem a magyar kultúra kontextusa játszik szerepet a motívum kifejlődésében. Klopstock verse véletlenszerűen felbukkanó idegen testhez hasonlít, amely körül kicsapódva, gondolati formát nyertek az addig alakatlanul gomolygó sorsérzések. A magyar kultúrában sok ilyen hatás mutatható ki, amely nem félreértés, de nem is szerves átvétel; azt gondolom, ilyennek tekinthető az úgynevezett herderi jóslat is.

A tudás hiábavalóságának áthagyományozott képe azonban csak egyik aspektusa a megismerés korlátozott voltának. Bölcséleti tanulmányaiban a költő ténylegesen szembesül a megismerés határaival mint problémával. A GÖRÖG FILOZÓFIA című írás eleje a vallás és a bölcsélet különválásáról, valamint a szkepszis, a „vizsgálódó kételkedés” kialakulásáról szól; a mondatokból melleleg az is világossá válik, miért érezte a szkepszist Kölcsey dinamikus, mi több, drámai erőnek. „Kettől lehet észrevenni” – mondja –: „egyét, hogy a kételkedésnek a filozófiába elkerülhetetlenül kellett becsúsznia; másat, hogy a kételkedés becsúszásával a filozófia a maga méltóságát elvesztette.” (Figyelemre méltó a megfogalmazás végzetszerűsége.) „Mert többé nem a' volt a nagy, a fő kérdés, hogy azon tárgyak, melyek után az emberi szív esdeklelt, megfejtsenek: hanem az, ha lehetséges-e az emberi léleknek valamit tudnia, vagy még inkább, ha van-e valami az emberi lelken, vagy azon valamin kívül, ami a filozófban gondolt és vizsgál. Ezen kérdés [...] mely annyi századok óta sohasem döntetett el [...] örök bizonytalanságba vetette a filozófiának teóriáját...” A kételkedés nemcsak azért drámai erő, mert bizonyosságot rendít meg, hanem azért is, mert a kételkedőnek – hacsak nem akar valamilyen sivár és felszínes mindent tagadásban elpihenni – vagy

a kételkedésben is kételkednie kell, vagy bizonyosságot kell keresnie, vagy legalább meg kell próbálnia továbblépni a bizonytalanságban. S ha Kölcsey a filozófia méltóságvesztéséről beszél, ez a tragikus beállítás éppenséggel gondolkodói méltóságról tanúskodik. A PARAINESIS-ben a filozófia méltóságvesztéséről már csak az írás pedagógiai célzata miatt sem esik szó, annál inkább megjelenik a tudás gyakorlati oldala; itt Kölcsey arra érez rá, sok évtizeddel megelőzve korát, hogy a felvilágosodás jóvoltából a megismerhető dolgokon, a bizonyosság által racionalizált „pozitív” tudáson belül is kifejlődött a filozófiában régóta ismert „veszedelmes indifferentizmus”: „*Korunk sok ismeret kíván, s ez jó oldalai közé tartozik; de sok ismeret után kapkodás könnyen oda viszen, hogy címmel és szinnel elégedjünk meg; s e hibára hajlás a kor rossz oldalai közt talán legrosszabb.*” Azt pedig, hogy a költő a bizonyosan tudható dolgok körén kívül teljesen szkeptikus álláspontra helyezkedik, bizonyára nemcsak a felvilágosult ráció, hanem a gondolkodói méltóság védelme is diktálja. A mesmerizmusról szóló dolgozatban a természetfölötti tünemények magyarázatairól ezt mondja: „*Egyik felelet annyit teszzen, mint a másik; következőleg egyik sem többet egy betűvel is, azon két szónál: nem tudom.*”

Itt (valamint az állati magnetizmusról szóló írásban) elsősorban nem a tendenciát tartom érdekesnek, vagyis azt, hogy Kölcsey „leleplez” bizonyos „babonákat” és „balhiedelmeket”, sem pedig azt, hogy a felvilágosodás kritikai apparátusával fordul az antik jóslás ellen; fontosabb, hogy megpróbálja megérteni az orákulumoknak nemcsak történelmi, hanem lelki okait is. Ennek során, eltekintve minden erkölcsi ítélettől (például: „*az emberi nép nagy masszájának régen, mint most, legelső gyarlóságai közé tartozott a jövő tudása iránti sovárgás*”) ismét a sztoicizmushoz kerül közel: az el nem hárítható dolgok tűrése nemcsak erény, hanem bölcsesség is. És megfordítva: a közönséges ember „*inkább akar tudva megcsalattatni, mint a sors változhatatlan kimenetelét békében elvárni*”. Kölcsey nem a természetfölötti jelenségek létét tagadja – e tekintetben sokkal érzékenyebb a mesmerizmus legtöbb korabeli kritikusanál –, hanem a jelenségek mágikus megismerését, s eközben kénytelen különbséget tenni a rejtett és a megismerésen túli dolgok között. (Mínt hogy a distinkciót a személyiség kapcsán teszi, megállapításaival közel kerül a modern lélektan XIX. századi előfutáraihoz.) Az emberi természet – az orákulum felvilágosításnak megfelelően – a rejtett dolgok közé tartozik, a sors – bár föltehető, hogy vannak céljai – túl van a megismerésen: „*kül a sors meghívott*” – így a PARAINESIS –, „*annak tiszta látást is ad, a kellő utat s eszközt megjelteni. Azonban a sors nem szólal meg, s annál kevésbé hív neveden, hogy célait munkáljad*”. Az onismeret mint orákulum követelmény és lehetőség szembekerül a sors princípiumával; arról, hogy részévé is válik, Kölcsey nem beszél.

A sorsmelankólia harmadik, legtöbbet emlegetett összetevője: a korabeli társadalmi és politikai konstelláció, a hozzágondolható történelmi előzményekkel. Úgy jelenik ez meg, mint gyakorlati feladatok és közelebbi vagy távolabbi veszélyek összessége; legvázlatosabb ismertetése is átvinne Kölcsey munkásságának politikai részére. Itt csak egy dolgot szeretnék megjegyezni: Kölcsey sohasem mulasztja el, hogy a felmerülő kérdéseket, legyenek bármennyire lokális jelentőségűek, átfogóbb összefüggésbe ágyazza. Művei összkiadását olvasva, bámulatos, hogy politikusként mennyi mindenrel foglalkozott, s mindenhez milyen alapos felkészültséggel szólt hozzá. S akár a jobbagyok pálinkafőzéséről beszél, akár a lengyel szabadságharcról, akár a felekezeti egyenjogúságról, akár az örökvaltságáról, mindig tudja, hogyan kapcsolódnak a részleges jelentőségű dolgok ahhoz, ami általános érvényű. Ez pedig Kölcseynél – egyetlen szóval – a *nemzet*.

Kölcsey nemzetfelfogásának változását részletesen tárgyalta az újabb irodalomtörténet-írás (legutóbb és legbővebben Kulin Ferenc), kimutatva, hogy a költő világtévében, párhuzamosan a nemzeti eszme felerősödésével, végbemegy a nemzet fogalmának kiszélesedése is. Én éppen ezért úgy látom, hogy Kölcsey nemzetfogalma nem annyira változik, inkább kialakul, s kialakulása után is bizonyos mértékig diffúz marad. Erősen jelen vannak benne a hagyományos nemesi nemzetkoncepció nyomai (már csak a nemesség politikai szereplése miatt sem lehet másképp), megvan benne a romantikus historizmus és annak antropomorf-allegorizáló ábrázolásmódja, ugyanakkor egyre erősebb az etnikai-nyelvi szempont, és csirájukban észrevehető naturalisztikus tendenciák is.

Kölcsey nemzetfelfogásának van egy teljesen hagyományos alapja: a magyarság mint a Kárpát-medence államalkotó politikai nemzete, s van egy teljesen absztrakt váza: a nemzet mint „egén”, aki átmege az egymást követő életkorokon, s közben így vagy úgy viselkedik. Csak halványan van jelen a koncepció érzékileg megjeleníthető eleme: a tájak összessége, a történelmi Magyarország területe mint misztikus test; ezzel érvel Kölcsey, amikor Magyarország és Erdély unióját sürgeti. Annál hangsúlyosabb egy másik, térben el nem helyezhető tartalom, amely a váz absztrakt voltát a reformkorban csaknem észrevétlenné teszi, ez pedig a *nyelv*, korabeli szóhasználattal: a nemzeti nyelv. (Farkas Gyula elgondolkodtató megállapításának – amely szerint a katolikus Dunántúl költői inkább a tájhoz kötődnek, míg a református Tisza-vidékiek inkább a nyelvhez – Kazinczy mellett Kölcsey volt egyik jelentős példája. Annyi bizonyos, hogy Kölcsey a nyelv által véli megtalálni „honját a hazában” – ezért is küzd olyan hevesen a magyar nyelv uralmáért, nem gondolva rá, hogy ez a törekvés a magyarság politikai hegemoniáját áshatja alá – a nemzetiségek felől. Egyébiránt a nemzeti múlt térszíni emlékei, főleg a már említett várromok Kölcseynél nem regélő régiségek, mint Kisfaludy Sándornál vagy még Vorösmartynál is, hanem a jövőnek szóló komor intelmek.)

Feltűnő, hogy milyen gyorsan – alig húsz év alatt – alakul át az apolitikus nyelvújítás politikai töltésű nyelvi nacionalizmussá; ez a folyamat Kölcsey pályáján is végigkísérhető az Antimondolattól a magyar nyelv tárgyában készült országgyűlési fogalmazványokig. Ugyanakkor éppen Kölcsey volt az, aki a nemzeti nyelven, a „magyarosodáson” kívül más tartalmakat is keresett az onmagában absztrakt nemzetfogalom kitöltéséhez: ezeket mindenekelőtt a nemzeti hagyományokban találta meg – vagy inkább: szerette volna megtalálni. A nemzeti hagyományok ugyanis, mint a hasonló című tanulmányból és a MOHÁCS-ból kiderül, vagy nincsenek meg, vagy veszélyben vannak. Nagy részük ki sem alakulhatott: ami kialakult, az vagy elpusztult, vagy elveszett, vagy feledésbe merült; a többi pedig szemünk láttára megy veszendőbe, foszlik szét, válik szervesen csökevényné – a mi (a mindenkori „mi”) közömbösségünk, hanyagságunk és nemtörődömségünk miatt, amely a balsors csapásainak belső megfelelője.

Pszichés feszültség keletkezik ezáltal; és e feszültségből egyrészt olyan program fakad, amely mindmáig meghatározza a magyar kultúra irányultságát, legfontosabb kérdésszempontjait: ilyennek tartom a kollektív emlékezet védelmét, a történetnyomozás tragikus pátoaszát és a világraszóló nagyság megjelenítését abban, ami sekélyes és jelentéktelen; azt, hogy együtt van – Kölcsey szavaival – „fény és homály”, dicsőség és bukás, „melyek nemzeti érzésünkben fájdalmas vegyületként ölelkeznek”. Ez az, ami a magyar kultúrát minden görcsösségével együtt ki tudja emelni a provincializmusból – másrészt ez teszi görcsössé is.

Ez a *másrészt*, az imént felsoroltak fonákja, szintén a fönt említett pszichés feszültségből fakad. Ide kapcsolhatók a magyar kultúrának az elmúlt másfél évszázadban fölerősödött neurotikus vonásai, mindenekelött a narcizmus, a mazochizmussal párosult önsajnálát, az öncsonkításra való hajlam és a kivagyiságba burkolódzó kisebbségi érzés. Félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, hogy ezek a neurotikus vonások vagy egyáltalán nincsenek meg Kőlcseynél, vagy éppen csak csírájukban vannak. (A kollektív önsajnálát mellett ilyen alakulni kezdő sajátosság Kőlcseynél a „*kétfelgyőződésű ember*” nagy fajsúlyú és kultúrtörténetileg igen termékeny neurózisa.) Annál inkább jelen van forrásuk, a szigorú, ám defenzív erkölcsi parancs. És jelen van Kőlcsey költszetében a magyar kultúra egyik nagyon régi, nagyon jellemző és igen csak neurotikus vonása: a nemzeti büntudat.

Itt azonban egy pillanatra meg kell állnom. Szeretném a látszatát is elkerülni annak, hogy tárgyilagosan beszélek. Olyan dolgokat érintünk – mégpedig nem ítékezés nélkül –, amelyekről nem tudok és nem is akarok tárgyilagosan beszélni. A tárgyilagosság ezúttal az egyoldalúság egy válfaja lenne, és azt jelentené, hogy a kívülről fürkészhető, élettelen tárgyakkal tekintem a magyar kultúra – mondjuk így – progresszív és neurotikus vonásait. Olyan kettősségről van szó, amelyet magam is csak belülről vagyok képes látni, s amelynek diszharmoniját közvetlenül érzem, ahogyan – sejtésem szerint – e sorok olvasói is láthatják és érezhetik. Mondanom sem kell talán, hogy nem kultúránk jellegzetességeinek szétválogatásáról és érték szerinti osztályozásáról van szó, hanem a kultúráról mint értékrendszerrel, amely bonyolult és billenékeny egyensúlyt képez, és ahol minden tüneménynek megvan a fény- és árnyoldala; értéküket a mindenkori megjelenítés minősége dönti el. Így a megjelenített karaktervonásokról sem az előjel, hanem súlyuk és mélységük mutatja meg, hogy előrevivók-e, vagy csupán a magyar kultúra tünetegyüttesét gyarapítják. A kollektív büntudat állandó lapangása miatt az önkritikát sem lehet feltétlen értéknek tekinteni, mivel bőven vannak idevágó közterek, amelyek éppenséggel nem az elmélyült önismeret és felelősségtudat felé mutatnak.

Arról, hogy Kőlcsey politikusként és bolcselóként mennyire felelősen gondolkodott, nagyon sokat beszéltek már. Költszetében is hangsúlyos – didaktikusan hangsúlyos – szerepe van a felelősségnek (elég egy pillantást vetni a híres epigrammákra), ám a büntudattal közvetlenül nem fonódik össze. Nála a büntudat nem a felelősség, hanem a fenyegetettség érzésével fonódik össze, és a sorsmelankólia része. És azt hiszem, Kőlcsey nagy verseit ez teszi naggyá: a banalitás közvetlen közelében (mint Szörényi László írja, „*kalendáriumok szintjéig lehatolt köztereket használt*”) volt képes megidézni a „*változhatatlan erőt*”.

A nemzeti büntudat a magyar irodalomban – a magyar üdvtörténettel párhuzamosan – a reformációtól kezdve folyamatosan jelen van (ugyancsak Szörényi László mutatott rá, hogy a kiegyensúlyozottabb XVIII. század irodalmából sem tűnt el), ám a múlt század elejétől kezdve hirtelen megnőtt a jelentősége, és minőségileg is megváltozott. A nemzetfogalom társadalmi szélesedésével és etnikai szűkülésével a büntudat parttalanná tágul, és a magyar etnikum lesz kizárólagos tárgya. Ellentétben a régebbi magyar irodalommal, ahol bűnök és bűnhódések mindig testközelben voltak, és egymással közvetlen kauzális összefüggésben álltak, a reformkori magyar irodalomban a bűnök elmosódottá válnak, s a büntetés vagy a múltba, vagy a jövőbe helyeződik; s ha a költő azt mondja, hogy múlt és jövő meg van bűnhődve, úgy állításából óhatatlanul kihallatszik a kétségbeesés. Továbbá hiányzik az a felfogás, amely Isten kezében

jelölte meg a bűnhődés eszközeit: nincs ellenség, főleg olyan nincs, amely a bűnök megszüntével megsemmisülhetne (amivel például a SZIGETI VESZEDELEM elején kecsgetteti Isten a magyarokat). A ZRÍNYI MÁSODIK ÉNEKÉ-ben a „kánya, kígyó, féreg” a nemzet keblén belül van, tehát nem a bűnhődés eszközei, hanem ők maguk testesítik meg a bűnt; szó sincs egyenrangú vagy egyenlő méltóságú ellenfelek harcáról. (Kölcsy nyilván az alkotmány ellen támadó erőkre gondolt: az erőszakra, a fondorlatosságra és – mint levelezéséből kitűnik – a besúgásra.) Nem adható program a bűnök és a büntetések elhárítására: a múlt nem változtatható meg, a jövő nem fürkészhető ki. Ellenben fölremlik – már csak analógiákból is – a nemzet pusztulása. Ezt olvassuk az ORSZÁG-
GYŰLÉSI NAPLÓ egyik 1833. júniusi bejegyzésében (tehát több mint másfél évvel a Kölcsy kedélyét végképp elsötétítő Wesselényi-pör megkezdése előtt): „*Ne félj, mond egykor Wesselényi, Isten a magyart mint választott népét nem hagyja el. Meg kell vallani: e választott nép semmivel sem jobb, mint ama másik, melyet Isten hosszú türelem után végre széjjelzört. Azonban csakugyan nyilvánvalók rajtunk az isteni pártfogás jelei; mert anélkül, saját bűneink következtében, már régen el kellett vala sülyednünk.*” Nem Kölcsyénél van először szó a nemzethalálról; ám ő az, aki a nemzethalál gondolatát szorosan összeköti a magyar irodalomban régóta meglevő büntudattal, amelynek révén a nemzethalál belső motívációra tesz szert, s a két – eredetileg össze nem tartozó – mozzanat egymást kölcsönösen föl-erősíti.

Negyedszázaddal korábban Berzsenyi is fölillantja a nemzethalál rémlátomását (lásd A MAGYAROKHOZ írt óda korai változatait). Nála azonban a borúlátás nem társul büntudattal, s a hanyatlás okai közvetlenül tetten érhetők: részint erkölcsi, részint életmódbeli természetűek – részletes katalógusuk A MAGYAROKHOZ korai kidolgozásait eléggé provinciálissá is teszik. (Az óda végleges, általános érvényű változatát Berzsenyi csak az 1809-es összeomlás után dolgozza ki.) Ám Berzsenyi a hanyatlás végső okát mégiscsak az erkölcsön kívülre, a mulandóságba helyezi: „*Felfergat a nagy századok ercekeze / Mindent!*”, vagyis éppen fordítva jár el, mint később Kölcsy, akinél a mulandóság negatív erkölcsi tényezővé, a lelkipurdalás emblémájává válik. (É tekintetben érdekes határeset Kölcsy RÁKOS című ódája, amely szembeötlően A MAGYAROKHOZ után-érzése, ám képeinek irányultságában lényegesen különbözik tőle. A RÁKOS-ban a múlt nem hivatkozás tárgya, hanem jelenés, ami persze részben romantikus ízlésselölődés, de részben a belsővé tétel kezdete. Nem a költő mereng vissza régi kor árnya felé, hanem az árnyak figyelmeztetik őt a jelenkor mulasztásaira. S valóban, a jelenkorról szóló strófa erős szemléletességében és a többes első személyben a büntudat szólal meg: „*Habzik borunk a tág kehely öble közt, / Tolongva zúgunk táncpaloták felé*” – majd jön egy érzéken szókimondó kép, amelyet Kölcsyénél egyébként nem találunk: „*S förtéztelett lány karja közzé / Szórja vadul erejét az ifjú*”. Ismerve Kölcsyét, ezek olyan bűnök, amelyekről ő személy szerint mentes volt. Büntudata annyiban tekinthető személyes élménynek, amennyiben a nemzettel való azonosulást jelenti.)

A nemzethalál gondolata, mint ismeretes, Herder hatására jelent meg a magyar irodalomban. Kevésbé ismeretes, hogy jóslatának maga Herder nem tulajdoníthatott különösebb fontosságot: szemlátomást azért vetette papírra, hogy valamit a magyarokról is írjon. Nem onmagában véve sebez a jóslat, hanem a szöveggörnyezettel együtt. Egy húsz könyvből álló monumentális műben a magyarságot néhány sorban elintézni (amely néhány sor a honfoglalás előtti kóborlásokról és a kalandozások borzalmas pusztításairól szól), majd kijelenteni: „*Itt [Magyarországon] most-a szlávok, németek, ulachok és egyéb népek között ők az ország lakosainak kisebbik része, és évszázadok múlva*

talán a nyelvüket is alig lehet majd megtalálni” – olyan tüske ez, amely beletört a magyar kultúrába, s most már kétszáz éve gennyesedik. Egyetlen hanyagul odavetett mondat: ismét csak egy idegen test, amely körül kondenzálódnak az addig lappangó sorsérzések, jelen esetben az „egyedül vagyunk”-érzés, amelynek, mint a hasonló érzéseknek, két oldala van. Egyfelől neurózis (olykor pszichózis), másfelől reális történelmi tapasztalat; ám realitása többek között a neurotikus feszültségből adódik.

Kölcsey nemzedékében a herderi jóslat már bensővé vált; ő a jóslatot már nem söpörhette félre minden tépelődés nélkül, mint a két emberöltővel idősebb Dugonics András tette („*Ne hidgy néki, hazudik a' számára Német*” – idézi Farkas Gyula); a ZRÍNYI MÁSODIK ÉNEKE szinte szó szerint megismétli a herderi jóslatot. Csakhogy ami a weimari történetbölcseleknél felületesség és hideg közöny volt, az Kölcseynél önkínzás és kétségbeesés. Annál inkább az, mivel a jóslatot még súlyosbítja az ugyancsak herderi eredetű haladásgondolat: „*szébb arcot ölt e föld kies hátára*”, *miután és mivel* kivesztek a magyarok. Úgy érzem, hogy itt – túl a motívum nyilvánvaló narcizmusán – egy pillanatra felvillan valami, amit majd Ady verse, AZ IDŐ ROSTÁJÁBAN fog élesen exponálni: hogy haladás és nemzetiség nem egyszerűen szembekerülhet, hanem az utóbbi túlélhet az előbbin, „*aki kihull, megérdemelte*”. Azt hiszem, a ZRÍNYI MÁSODIK ÉNEKÉ-nek inkább ez adja meg a tragikus távlatot, mint a pusztá büntudat.

Kölcseynél, aki politikusként szállóigévé tette haza és haladás összekapcsolását, nemzetiség és európai léptékű haladás feszültsége máshol is megvan, éspedig a NEMZETI HAGYOMÁNYOK egy-egy igen hangsúlyos helyén, ott, ahol arról beszél, hogy „*kereszténység, politika és tudomány sokképpen közelítették magyarinkat európai szomszédaikhoz; saját státusalkotvány, nyelv, szokások és kölcsönös idegenkedés sokképpen visszavonták tőlök*”. És ott, ahol az európai kultúra másik nagy előzményéről, a rómaiakról van szó: „*ahelyett, hogy az ő szellemeket magunkba szívtuk és saját világunkban sajátunkká tettük volna, az ő világokba költöztünk által; de ott egészen fel nem találhatván magunkat, honunk felé visszapillongunk, s örökre megoszlott képzelettel itt is, ott is idegenek maradunk*”. Köztes állapot leírása ez, olyan állapoté, amelyet később sokan fognak még szavakba és koncepciókba foglalni. Ugyanakkor súlyos belső bizonytalanságról is számot ad. Ismerős érzés ez: bennünk, most élőkben is megvan, része örökségünknek, amely a korábbi nemzedékekről szállott ránk, s amely a közben elmúlt idők hordaléka révén bővült és finomult.

Azt hiszem, ezt a sorsézésről szóló írást itt kell befejezni, ahol a bizonytalanságról van szó. Végezetül két kérdést szeretnék föltenni Kölcsey nagy verseivel kapcsolatban (ezek – HYMNUS, VANITATUM VANITAS és a két Zrínyi-dal – magasan kiemelkednek a sikerültebb versek közül is, és mintegy esszenciáját adják annak, amit Kölcsey gondolt és tudott). Mindkét kérdés a bizonytalanság fényárnyékában vetődik föl, de talán a rájuk adható válasz mégsem lesz bizonytalan. Az egyik: miféle időt jelenítenek meg ezek a versek? A másik: hogyan szólal meg bennük a sors – ha megszólal?

A HYMNUS alcíme, „*A magyar nép zivataros századaiból*” mindenképpen távolítás a múlt felé. Mészöly Gedeon ezt – akárcsak a két Zrínyi-versben Zrínyi felléptetését – kényszerű engedménynek, a cenzúra megtevesztésének tartja. Zrínyi megszólaltatásának biztosan nem ez volt a célja, hanem a nemzeti hagyományok jelképszerű reprezentálása; a HYMNUS alcíme lehet, hogy a mondanivaló aktualitását volt hivatva leplezni, de mai szemmel nézve szerves része a versnek. Távolításként kétféleképp értelmezhető: vagy áttekintés (tehát képsor), vagy körkép (vagyis egyetlen összefüggő kép) a zivataros századokból; kérdés, hogy e századok mikor kezdődtek és értek véget, ha egyáltalán véget értek. A költemény e tekintetben ingadozik: áttekintésként indul, sor-

ra vesz áldást és büntetést. Időrendjében mintha két különböző idő létezne, egy szakaszon egymással párhuzamosan: az áldás ideje, amelyről tudjuk, hogy vége szakadt, ám kezdete homályba vész – és a büntetés ideje, amelyről tudjuk, hogy elkezdődött („*elsújtád villámídat*”), ám nem látjuk a végét. Az áldás ideje Mátyásig tart, a büntetések már a tatárjárással kezdődnek; és, bár hangsúlyosan nincs végük, konkrét történelmi utalásokként mégsem érnek el a költő koráig. Üldözések, amelyek nyomában vérözön és lángtenger jár, legkésőbb a kuruc küzdelmek korában voltak. Amikor a költemény az utolsó előtti strófában körképpé alakul és jelen időben szólal meg, azzal a fikatív jellel találkozunk, amely ismét csak Adynál tér majd vissza, a kuruc versekben. Várromok, halálhörgés, hiábavaló önfeláldozás, kínzó rabság: fölösleges egyik vagy másik történelmi pillanatban rögzíteni őket, a magyar üdvtörténet egészére vonatkoznak. A zivataros századok, úgy látszik, nem érnek véget; múltunkból átnyúlnak jövőnkbe, fejünk és pillanataink fölött.

A VANITATUM VANITAS-ban áll az idő, és összezsugorodik a tér. Egymás mellett vannak térben és időben távoli szereplők és események, hosszú folyamatok lobbannak pillanatokká: a föld egy „*perchozta ünemény*”, egy ezred egy buborék. Ami feltűnő: a mulandóság képzuhatagából hiányzik minden mozgalmasság. Kimerevített képsor van előttünk: a szünni nem akaró, könyörtelen lefokozás mellett ez a merevség az, amely utánozhatatlan mélységet és tragikus pátoszt ad a közhelyszerű, jórészt antik vagy barokk eredetű toposzoknak. (Nem hinném, hogy azoknak van igazuk, akik ezt a verset humorosnak látják, mint például Angyal Dávid.) Kérdés azonban: honnan beszél maga a vers. (Hogy a versben ki beszél, arról később.) Nyilvánvaló, hogy nagy messzeségből, valahonnét az úrból, ahonnét a Föld kis hangyafészeknek látszik; és az időn kívülről, ahonnét az egymást követő események egyszerre látszanak. Ám akkor hogyan lehet bárkit arra biztatni, hogy legyen „*tompa, nyugodt, érezetlen*”, vagyis az idő folyamán belül? S főleg: hol vagyunk, ha „*hold és nap fejünk felett*” van? Föl kell tételeznem, hogy ebben a versben is van egy fikatív tér és idő, ahonnét a mulandóság merev ábrázolását szemlélni lehet.

A két Zrínyi-versben szintén fikatív időt találunk. Alig hihető ugyanis, hogy Zrínyi átemelhető saját korából egy másik konkrét korba (ezt majd Mikszáth teszi meg a szigetvári hőssel, talán éppen a Zrínyi-versek hatására.) Kérdés, hogy maga Zrínyi azonosítható-e. Teljes bizonyossággal nem; a névben óhatatlanul összemosódik a szigetvári hős és a csáktornyai költő. Minthogy azonban a ZRÍNYI DALÁ-ban, ahol a kérdések a kortárs hangján szólalnak meg, szó van Szondiról, akit az idősebbik Zrínyi tizennégy évvel élt túl, valószínű, hogy inkább órá gondolt Kölcsey. (Már csak ezért sem hiszem, hogy a ZRÍNYI DALÁ-ban egy ismeretlen vándor kérdez, és Zrínyi felel; a válaszoknak pedig akkor van súlyuk, ha ugyanaz a „*változhatatlan hatalom*” mondja ki őket, akit sorsnak nevez a másik Zrínyi-vers.) Mégis azt gondolom, hogy Zrínyi mindenekelőtt szerep: Kölcsey izmosabb alteregója. Az első Zrínyi-vers: Zrínyi körül néz a fikatív időben, nem találja saját korának értékeit, s a névtelen hatalom szomorú bizonyossággá változtatja a kételyeket. Itt a RAKOS jelenetezésének fordítottját látjuk: nem a múlt tesz szemrehányást a jelennek, hanem a jelen bűnei olvastatnak a múlt fejére. A ZRÍNYI MÁSODIK ÉNEKÉ-ben az időviszonyok egyszerűbbnek látszanak, bár itt sem lehet eldönteni, hogy a múltban vagy a jelenben járunk-e. Zrínyi a mindenkori magyarság szószólója itt, pontosabban: nem a nép, hanem a haza számára kér oltalmat; „*ti védfelet körülé nem vonátok*” – felel neki a sors. Összeolvad múlt és jelen, allegória és közvetlen élményszerűség, sőt, a herderi jósolat a jövő horizontját is a szűk jelenlétbe vonja.

Hogyan szólal meg a sors a négy nagy versben? A HYMNUS-ban Isten – aki a sorssal azonos – a vers megszólítottja, ő maga nem szólal meg. A VANITATUM VANITAS-ban viszont, részint a nézőpont távolsága miatt, részint a mondandó szentenciózussága és kinyilatkoztatásjellege miatt, föltehető, hogy nem a szokásos lírai szubjektum, hanem egy emberfölötti hatalom beszél. Ám az, akit a vers megszólít, nem lép elő az általánosság homályából, így a sors nem lehet jelenvaló: a rímpárokából álló képek, a merev, poentürozott lefokozások zuhataga nem ad elég teret hozzá, hogy a sors jelenvaló lehessen – bár a versben végtelen üresség nyílik.

A Zrínyi-versekben a sors megszólítható, és választ is ad, ha mégoly bajjós is a válasz. Az egyik versben a romlásnak indult (Kölcseynél: végképp elfajzott) magyar, a másikban a lassú méreg, a gyökeret őrölő féreg Berzsenyitől átvett motívuma nő óriásira, s főleg, válik bensővé. Az ellenség nemcsak a térbeli határokon van belül, hanem a vérség és a lélek határain is: egyszerre idegen (hiszen ellenség) és velünk közös (hiszen elfajzottsága is mutatja, hogy honfi). A ZRÍNYI DALÁ-ban a következő három bűnt sorolja elő a sors: először is, kihunyta a nemzeti lelkesedés, „*Elhamvadt a magzat hő szerelme, / [...] Jégkebelben fásult szívet zár*”. Kölcsey arra is gondolhatott, hogy ez a szerelem nem magától, hanem idegen hatásra hamvadt el, hiszen a kevéssel későbbi KÖLCSEY című töredék ugyanerről beszél, más előjellel: „*szerellemmel tölti be lelkem / Honni szokás és föld*”, és: „*Nyúgati ég forró kebelem nem tette hideggé*”. A második bűn: a nemzeti hagyományok már említett elhanyagolása. Ismét feltűnik a várrom (ezúttal – és az életműben nem először – a drégelyi vár, amelynek kőveiből Kölcsey fiatalkorában emeltek gazdasági épületeket). A harmadik bűnről akkor esik szó, amikor Zrínyi magára a népre kérdez rá. Felelet: „*Vándor állj meg! korcs volt anyja vére, / Más faj állott a kihúnyt helyére*”. Itt egy pillanatra meg kell állni. Hogy a *korcs* miért van itt, az világos. De miért a *vér* volt korcs? És miért éppen az *anyja vére*? Hogy Kölcsey konkrétan mire gondolhatott, azt ezúttal fölöslegesnek tartom feszegetni (amit például Vajda Viktor megkísérelt jó száz évvel ezelőtt, nem kis naivitással). Annyi bizonyos, hogy a Zrínyinek válaszoló sors a nemzetet nem annyira szellemiségnek, mint inkább leszármazási táblázatnak tekinti, s még arról is megfélemedezik, hogy Zrínyi sem a honfoglaló magyarok ivadéka volt. A másik versben mintha nem ugyanarról beszélne Zrínyi és a sors: Zrínyi oltalmat kér, a sors végromlást helyez kilátásba, és éppen amiatt készül büntetni a sors, ami ellen Zrínyi oltalmat kér. A kör bezárul. Szembeötlő, hogy a sors válasza mindkét versben az utolsó szót van hivatva kimondani – utána több kérdésnek vagy könyörgésnek nincs helye. „*Vándor állj meg*” – így a sors az egyik versben; „*Törvényem él*” – így a másikban.

*

Így és eddig viaskodott a sors princípiumával a költő. Későbbi méltatóinak egyike „*művelt, nemes, de nem elég erős lelket*” látott benne. Kétségtelen, hogy tanult eszményei parancsolóbbak voltak poétai génuszánál, s azt gyakran béklyóba verték, ám éppen a lelke nem volt gyenge: a nagyobb erő közelében váteszi hangon szólalt meg. Akár a saját hangja volt ez, akár a „*változhatatlan hatalom*”-tól kapta kölcsön, képes volt rá, hogy addig a mélyben lappangó, nagy súlyú sorsérzéseket szólaltasson meg maradéktalan poézissal. Aki a magyarság sorskérdéseit fűrkészi, mindenképpen az ő szavaival találkozik, bármit gondoljon is e szókról.